

INSTITUT ROYAL DU PATRIMOINE ARTISTIQUE
KONINKLIJK INSTITUUT VOOR HET KUNSTPATRIMONIUM

Bulletin 36

2019-2020

TABLE DES MATIÈRES, PRÉSENTATION DES AUTEURS ET RÉSUMÉS DES ARTICLES
INHOUDSTAFEL, VOORSTELLING VAN DE AUTEURS EN SAMENVATTINGEN VAN DE ARTIKELS

Chacun des articles du Bulletin a fait l'objet d'un peer review externe : il a été revu et validé par deux experts indépendants (non-membres de l'IRPA). Seules les chroniques, brèves contributions de membres de l'IRPA concernant des projets de l'Institut, ne sont pas soumises au peer review externe : elles ont été relues et validées par deux membres du Conseil de Direction de l'IRPA.

Alle artikels in dit Bulletin ondergingen een externe peer review: ze zijn beoordeeld en gevalideerd door twee onafhankelijke deskundigen (niet KIK-leden). De kronieken – korte bijdragen van medewerkers van het KIK over projecten van het Instituut– werden niet onderworpen aan een externe peer review: ze werden gecontroleerd en gevalideerd door twee leden van de Directieraad van het KIK.

Comité éditorial scientifique du Bulletin de l'IRPA / Wetenschappelijk redactiecomité van het Bulletin van het KIK

Koenraad Brosens (Katholieke Universiteit Leuven)

Sébastien Clerbois (Université libre de Bruxelles)

Hilde De Clercq (KIK-IRPA)

Pierre-Yves Kairis (KIK-IRPA)

Cécile Oger (Université de Liège)

David Strivay (Université de Liège)

Geert Van der Snickt (Universiteit Antwerpen)

Frank Vanhaecke (Universiteit Gent)

ISSN 0085-1892

Table des matières

Inhoudstafel

ARTICLES / ARTIKELS

Wivine Roland-Gosselin, Willemien Anaf, Laura Debry, Elke Otten, Estelle De Bruyn, Marjolijn Debulpaep, Hilke Arijs and Gertjan Madalijs, *Ten Agents of Deterioration as a framework for KIK-IRPA's preventive conservation projects* – p. 9

Jeroen Reyniers, Mathieu Boudin, Katrien Houbey en Ina Vanden Berghe, Een schedelreliëk uit de groep van de heilige Ursula en de elfduizend maagden in de Sint-Pantaleonkerk van Kerniel: context en materiaal-technische studies – p. 39

Isabelle Lecocq et Emma Anquinet, Jalons de l'histoire et enjeux de l'inventaire photographique des vitraux en Belgique – p. 57

Gaylen Vankan, Le cycle de l'histoire de Joseph du Musée des Beaux-Arts de Liège. Suite de modèles à l'usage de peintres-verriers – p. 81

Christina Ceulemans, Dominique Deneffe, Livia Depuydt-Elbaum, Pascale Fraiture, Marie Postec en Jana Sanyova, Onderzoek en restauratie van twaalf schilderijen met het leven van de heilige Rochus uit de Sint-Jacobskerk in Antwerpen (1517) – p. 105

Charlotte Roland, Le retable des Féries de la collégiale Sainte-Waudru. Critique d'authenticité d'une œuvre monumentale de l'atelier des Borman – p. 199

CHRONIQUES / KRONIEKEN

Chantal Fontaine-Hodiamont et Géraldine Bussienne, Sur les traces de notre passé industriel : la restauration d'un canon en verre des Verreries des Hamendes à Jumet, vers 1900 – p. 215

Claire Toussat et Christina Currie, *Le Siège de Théroutanne*. Étude matérielle et stylistique d'une œuvre majeure et atypique dans le corpus d'Henri Bles – p. 225

Ten Agents of Deterioration as a framework for KIK-IRPA's preventive conservation projects

WIVINE ROLAND-GOSSELIN

With an MA in conservation-restoration of ceramics and glass (ENSAV La Cambre), Wivine Roland-Gosselin developed her knowledge of preventive conservation at the Royal Art and History Museum (MRAH/KMKG) in Brussels and the Museum of Decorative Arts (MAD) in Paris. She is currently working as a scientific collaborator in KIK-IRPA's preventive conservation unit.

WILLEMIEN ANAF

Willemien Anaf has a PhD on the influence of air quality on heritage objects (UAntwerp) and specializes in risk assessment methods. Until the end of 2019, she supported the KIK-IRPA preventive conservation unit with her scientific expertise, working on research projects such as ArtGarden. She now works for the city of Mechelen as a consultant.

LAURA DEBRY

With an MA in Art History (ULB) and the conservation-restoration of graphic art works (ENSAV La Cambre), Laura Debry joined the KIK-IRPA preventive conservation unit in 2015, while working in parallel as an artworks restorer. Since 2016, she has taught the preventive conservation course at ENSAV La Cambre.

ELKE OTTEN

Elke Otten holds a BA in History (UGhent) and in Metal Restoration (UAntwerp). She worked for seven years at the War Heritage Institute in Brussels, gaining practical experience as a restorer and collection manager. She is currently working at KIK-IRPA on the ArtGarden management tool.

ESTELLE DE BRUYN

After graduating in the conservation-restoration of graphic art works (ENSAV La Cambre), Estelle De Bruyn specialized in preventive conservation through internships at the Canadian Conservation Institute and ICCROM. She joined the KIK-IRPA preventive conservation unit in 2017, where she works as a scientific collaborator.

MARJOLIJN DEBULPAEP

With an MA in Art History and Archaeology (VUB), Marjolijn Debulpaep then trained in conservation-restoration of paintings and in preventive conservation. She joined KIK-IRPA in 2001 and created the preventive conservation unit in 2007, which she still heads today. Since 2015, she has managed the RE-ORG Belgium strategy.

HILKE ARIJS

With an MA in Art History and Archaeology (VUB) and in Audio-visual Technologies (NARAFI), Hilke Arijs has specialized in audiovisual preservation since 2011. She collaborated with ICCROM for the SOIMA (Sound and Image Collections) Programme and worked for KIK-IRPA from 2007 until 2016. She is currently a member of the steering committee on "Mass Digitisation of the Flemish Photo collections" for meemoo (Flemish archives institute) and works as a heritage coordinator for Pajottenland Zennevallei.

GERTJAN MADALIJNS

With an MA in Interior Architecture (UHasselt) and another in Monuments and Sites (UAntwerp), Gertjan Madalijns specializes in historic interiors. At KIK-IRPA, he worked in the preventive conservation unit on a collection plan for the historic furniture of the institute. Currently, he is working as a heritage consultant for the Flanders Heritage Agency. He is the author of several articles on 20th century interior design.

Résumé – Samenvatting – Abstract

FR:: La cellule de conservation préventive de l'IRPA utilise le cadre des *Dix agents de détérioration* afin d'identifier les défis de préservation des collections rencontrés par les institutions culturelles. Ce cadre évalue les risques que les agents individuels représentent pour une collection, et propose des solutions pratiques d'atténuation. Cet article présente plusieurs projets récents et d'envergure se penchant sur quelques agents de détérioration courants. Pour la collection de négatifs photographiques en nitrate de cellulose de l'IRPA, la cellule a réduit le risque de dégradation chimique dû à une température de stockage inappropriée. Elle a fourni un rapport consultatif détaillé au Musée du Train (Train World) pour six wagons historiques souffrant de moisissure en raison d'une humidité relative inadaptée. Pour l'IRPA, elle a conçu et mis en œuvre un plan de lutte intégrée contre les agents de détérioration afin de réduire le risque de dommages causés par eux. Elle a analysé différents scénarios d'exposition à la lumière et étudié les impacts des différents éclairages sur les jardins clos préservés à Malines. Elle a mesuré les risques dus aux vibrations de la collection du Musée de la Ville de Bruxelles, situé sur la Grand-Place, un lieu particulièrement bruyant. Elle a réalisé une série de tests pour vérifier l'étanchéité d'une vitrine à la poussière et à d'autres agents polluants. La cellule a également lancé la stratégie nationale RE-ORG Belgium pour aider les petits musées et ceux de taille moyenne à réorganiser leurs dépôts et réserves, de manière à réduire considérablement les risques soudains tels que les incendies, les dégâts d'eau ou les vols. Enfin, elle a mis en évidence le processus de dissociation affectant le mobilier d'origine dans le bâtiment de l'IRPA.

Mots-clés : conservation préventive ; agents de détérioration ; risques ; dommages ; température ; lumière ; humidité relative ; agents polluants ; vibrations ; dissociation.

NL:: De Cel voor Preventieve Conservatie van het KIK maakt gebruik van de *Tien Schadefactoren* om de uitdagingen op het gebied van de conservatie van collecties waarmee culturele instellingen worden geconfronteerd in kaart te brengen. Hij beoordeelt de risico's van individuele factoren voor een collectie en biedt praktische oplossingen om die risico's te beperken. Deze paper presenteert recente en grootschalige projecten, door de bril van de factor(en) die de kern van het probleem vormden. Voor de collectie fotonegatieven van cellulosenitraat van het KIK verminderde de Cel het risico op chemische degradatie als gevolg van een *onjuiste opslagtemperatuur*. Hij bood uitgebreid advies aan het Train World-museum voor zes historische treinstellen die als gevolg van een *ongeschikte relatieve vochtigheid* aan schimmelvorming waren blootgesteld. Hij ontwierp en implementeerde een Geïntegreerd Ongediertebestrijdingsplan voor het KIK om het risico op schade door ongedierte te verminderen. Hij stimuleerde verschillende lichtblootstellingsscenario's om de impact te onderzoeken van *verlichtingskeuzes* op de Besloten Hofjes die worden bewaard in Mechelen. Hij mat *trillingsrisico's* voor de collectie van het Museum van de Stad Brussel, gelegen op de drukke Grote Markt van de hoofdstad, en voerde een reeks testen uit om de luchtdichtheid van een vitrine te controleren en de inhoud ervan te beschermen tegen stof en verschillende andere *vervuilende stoffen*. Hij lanceerde ook de nationale strategie van RE-ORG Belgium om kleine en middelgrote musea te helpen hun opslag zo te reorganiseren dat plotse risico's zoals *brand*, *waterschade* en *diefstal* worden verminderd. Ten slotte heeft de Cel het *dissociatieproces* voor het voetlicht gebracht dat het originele meubilair in het gebouw van het KIK beïnvloedt.

Trefwoorden: preventieve conservatie; schadefactoren; risico's; schaden; opslagtemperatuur; verlichting; relatieve vochtigheid; vervuilende stoffen; trilling; dissociatieproces.

EN:: KIK-IRPA's Preventive Conservation Unit uses the *Ten Agents of Deterioration framework* to identify collection preservation challenges encountered by cultural institutions. It evaluates the risks that individual agents represent for a collection and then provides hands-on mitigation solutions. This paper presents recent and large-scale projects, through the prism of the agent(s) that were at the heart of the problem. For the KIK-IRPA's cellulose nitrate photographic negatives collection, the Unit reduced the chemical degradation risk due to *inappropriate storage temperature*. It provided an extensive advisory report to the Train World museum for six historic train carriages subject to mould due to *unsuitable relative humidity*. It designed and implemented an Integrated Pest Management plan for KIK-IRPA to reduce the risk of *pest* damage. It stimulated different light exposure scenarios to investigate the impacts of *lighting* choices on the Enclosed Gardens preserved in Mechelen. It measured *vibration* risks for the collection of the City of Brussels Museum, located on the city's noisy Grand-Place. It carried out a series of tests to check the airtightness of a showcase against dust and several other *pollutants*. It also launched the RE-ORG Belgium national strategy to help small and medium-sized museums reorganize their storage, in a way that greatly reduces sudden risks such as *fire*, *water damage* or *theft*. Finally, the Unit has highlighted the *dissociation* process affecting the original furniture in the KIK-IRPA's building.

Keywords: preventive conservation; agents of deterioration; risks; damages; temperature; light; relative humidity; pollutants; vibration; dissociation process.

Een schedelreliëk uit de groep van de heilige Ursula en de elfduizend maagden in de Sint-Pantaleonkerk van Kerniel: context en materiaal-technische studies

JEROEN REYNIERS

Jeroen Reyniers is kunsthistoricus en behaalde in 2013 het diploma van Advanced Master in Medieval and Renaissance Studies (KULeuven). In 2014 werd zijn thesisonderzoek bekroond met de Simon Bergmans prijs, uitgereikt door de Koninklijke Academie voor Oudheidkunde van België. Sinds datzelfde jaar maakt hij deel uit van het KIK, waar hij op een digitaliseringsproject werkt. Zijn onderzoeksveld focust zich voornamelijk op de middeleeuwse paneelschilderkunst van de Lage Landen en de relieken-devotie doorheen de eeuwen in Limburg. Daarnaast is hij voorzitter van Werkgroep Colen-Loon-Haspinga.

MATHIEU BOUDIN

Mathieu Boudin is doctor in de Toegepaste Biologische Wetenschappen (UGent) en werkt in het radiokoolstofdateringslabo van het KIK. Daar focust hij zich op de ontwikkeling van nieuwe voorbehandelingsmethodes en de goede werking van de deeltjesversneller 'Micadas'. Sinds begin december 2016 heeft hij de leiding over dit laboratorium.

KATRIEN HOUBEY

Katrien Houbey is kunsthistorica en was tot voor kort als projectmedewerker religieus en agrarisch erfgoed verbonden aan Erfgoed Haspengouw in Sint-Truiden. Sinds 2019 is ze als coördinator van het Stroopfabriek in Borgloon aan de slag gegaan. Verder is ze vrijwilliger bij de Werkgroep Colen-Loon-Haspinga en doet onderzoek naar de mystieke vrouwen uit het voormalige prinsbisdom Luik. Recent legde ze de laatste hand aan een nieuwe bijdrage over de cultus van Relindis en Harlindis in Maaseik.

INA VANDEN BERGHE

Ina Vanden Berghe is verantwoordelijke voor de cel Textielonderzoek van het departement laboratoria van het KIK. Als textielingenieur staat ze in voor het materiaal-technisch onderzoek van historisch en archeologisch textiel en manuscripten. Ze specialiseerde zich in het domein van chromatografische technieken voor identificatie- en degradatiestudies van organische bestanddelen in archeologisch textiel. Daarnaast is ze betrokken bij vele nationale en internationale onderzoeksprojecten.

Résumé – Samenvatting – Abstract

FR :: En 2014, un crâne reliquaire a été découvert dans un autel latéral de l'église Saint-Pantaléon de Kerniel. Une description, cousue sur le textile, indique qu'il s'agirait d'un crâne issu du culte de sainte Ursule et des onze mille vierges. L'enveloppe de la relique est très similaire à celle du crâne reliquaire conservé dans l'église Saint-Odulphe près de Borgloon – des relations pouvant être démontrées visuellement et par datation au carbone 14. Les linges blancs entourant les deux crânes datent de la même période, entre 1480 et 1670. Ceux-ci, tout comme le damas rouge et le velours de soie rouge auraient été appliqués à la même époque. Le velours de soie du crâne de Kerniel est cependant plus récent, situé entre 1680 et 1930, et contient un colorant à base de cochenille mexicaine. Il n'est pas impossible que ce velours ait été usé, endommagé et remplacé au fil des siècles. L'analyse des crânes au carbone 14 ne donne pas une datation typique des reliques de sainte Ursule et des onze mille vierges. La datation du textile est également différente des crânes reliquaires précédemment étudiés à l'IRPA. Le crâne n'aurait pas été attribué aux onze mille vierges à son arrivée à Kerniel. Cette datation inhabituelle doit plutôt trouver son explication dans l'histoire de Borgloon, dont la ville et l'église ont été assiégées et pillées à plusieurs reprises au cours des siècles, ce qui peut impliquer la perte de reliques. Une recherche forcée de reliques (crânes reliquaires) afin de poursuivre un culte pourrait expliquer les différentes datations des crânes et des textiles.

Mots-clés: crâne reliquaire; datation au carbone 14; identification de colorants; Kerniel; sainte Ursule et les onze mille vierges.

NL :: In de Sint-Pantaleonkerk in Kerniel is in 2014 een schedelrelik in een zijaltaar ontdekt. Een beschrijving, vastgenaaid aan het textiel, geeft aan dat het om een schedel uit de cultus van Sint-Ursula en de elfduizend maagden gaat. Het reliekomhulsel lijkt sterk op dat van het schedelrelik in de nabijgelegen Sint-Odulphuskerk van Borgloon. Niet alleen visueel maar ook door de radiokoolstofdatering kunnen de verbanden worden aangetoond. Het witte linnen rond beide schedels dateert van dezelfde periode, ergens tussen 1480 en 1670 na Christus. Zowel het witte linnen, het rode damast als het rode zijdefluweel zouden in dezelfde periode rond beide schedels zijn aangebracht. Het zijdefluweel voor de schedel in Kerniel is echter jonger: 1680-1930 na Christus. Voorts geeft de analyse van de kleurstoffen het gebruik van Mexicaanse cochenille aan. Het is niet ondenkbaar dat het zijdefluweel van de schedel in Kerniel doorheen de eeuwen versleten of beschadigd geraakte en vervangen werd. De C14-analyse van de schedels wijst niet op een typische datering voor relieken van Sint-Ursula en de elfduizend maagden. Ook is de datering van het textiel verschillend met de eerder onderzochte schedelreliken in het KIK. Dit doet de vraag oproepen of de schedel niet bij de aankomst in Kerniel de toeschrijving aan de elfduizend maagden kreeg. En zou er voor de ongebruikelijke dateringen eerder een verklaring gezocht moeten worden in de geschiedenis van Borgloon. De stad en diens kerk is doorheen de eeuwen meermaals belegerd en geplunderd, wat het verlies van relieken kan impliceren. Een noodgedwongen zoektocht naar (schedel)reliken om een cultus te kunnen verderzetten zou hierbij de afwijkende dateringen van de schedels en het textiel kunnen verklaren.

Trefwoorden: schedelrelik; radiokoolstofdatering; kleurstofidentificatie; Kerniel; Sint-Ursula en de elfduizend maagden.

EN :: In 2014, a skull relic was discovered in a side altar in St. Pantaleon's Church in Kerniel. A description, sewn to the textile, indicates that it is a skull from the cult of Saint Ursula and the Eleven Thousand Virgins. The relic casing is very similar to that of the skull relic in the nearby Saint Odulphus Church in Borgloon. The relationship can be demonstrated not only visually but also by radiocarbon dating. The white linen around both skulls dates from the same period, somewhere between 1480 and 1670 AD. The white linen, the red damask and the red silk velvet were apparently applied around both skulls during the same period. However, the silk velvet for the skull in Kerniel is younger: 1680-1930 AD. Furthermore, analysis of the dyes indicates the use of Mexican cochineal. It is not inconceivable that the silk velvet of the skull in Kerniel became worn or damaged over the centuries and was replaced. The ¹⁴C-analysis of the skulls does not indicate a dating typical for relics of Saint Ursula and the Eleven Thousand Virgins. The dating of the textile is also different from the skull relics previously examined at KIK-IRPA. This begs the question of whether the skull was perhaps not attributed to the Eleven Thousand Virgins at the time of its arrival in Kerniel. And whether an explanation for the unusual dating should not rather be sought in the history of Borgloon. The city and its church were besieged and looted several times over the centuries, which could imply the loss of relics. An emergency search for (skull) relics in order to be able to continue a cult could explain the deviating datings of the skulls and textile.

Keywords: skull relic; radiocarbon dating; dye identification; Kerniel; Saint Ursula and the Eleven Thousand Virgins.

Jalons de l'histoire et enjeux de l'inventaire photographique des vitraux en Belgique

ISABELLE LECOCQ

Isabelle Lecocq est docteur en Philosophie et Lettres de l'Université de Namur. Depuis 1997, elle travaille à l'IRPA où elle a charge, au sein du département Documentation, d'études et de recherches se rapportant au patrimoine monumental belge, principalement le domaine du vitrail. Ses projets de recherches concernent principalement l'étude des vitraux anciens et modernes dans leur contexte artistique et patrimonial ; elle est aussi impliquée dans de nombreux suivis de chantiers, expertises et études scientifiques mettant en jeu des vitraux. Par ailleurs, Isabelle Lecocq est spécialisée dans diverses matières se rapportant à l'art du ^{xvi}^e siècle dans les anciens Pays-Bas et la Principauté de Liège.

EMMA ANQUINET

Historienne de l'art, Emma Anquinet est spécialisée dans les arts visuels modernes et contemporains. Elle a travaillé à l'IRPA de 2013 à 2019. Elle poursuit actuellement ses recherches sur l'œuvre des artistes modernes et contemporains (comme Suzanne Duchamp) en collaboration avec la Francis M. Naumann Fine Art Gallery (New York) et l'Association Duchamp-Villon-Crotti (Paris).

Résumé – Samenvatting – Abstract

FR:: L'inventaire photographique des vitraux s'est développé dès le début du xxe siècle, en suivant le cours de l'histoire et en reflétant les préoccupations et le développement de la réflexion en matière de patrimoine, d'inventaire et d'histoire de l'art. Les deux guerres mondiales ont été décisives pour la documentation photographique des vitraux anciens. Bon nombre d'entre eux ont été photographiés *in situ* par les Allemands durant la Grande Guerre. Pendant la Seconde Guerre mondiale, les vitraux anciens déposés ont été photographiés panneau par panneau. Cette tâche délicate et complexe a été réalisée en grande partie par le Service de la Documentation belge des Musées royaux d'Art et d'Histoire, sous la direction de Paul Coremans. La documentation photographique des vitraux anciens est un outil précieux pour suivre l'évolution de l'état de conservation de ceux-ci. Les vitraux des périodes plus récentes n'ont pas bénéficié de la même attention. Lors de la réalisation du *Répertoire photographique du mobilier des sanctuaires de Belgique*, ils ont certes été pris en compte, mais pas systématiquement et la sélection de ceux qui ont été photographiés relevait souvent de l'appréciation du prospecteur, sans programme préétabli. Dans la mesure du possible, l'IRPA complète la documentation photographique existante.

Mots-clés : inventaire photographique ; vitraux belges ; Paul Coremans ; dépose de vitraux anciens.

NL:: De fotografische inventaris van glas-in-loodramen werd ontwikkeld vanaf het begin van de twintigste eeuw. Hij volgde de loop van de geschiedenis en weerspiegelde de zorgen en de ontwikkeling van de denkoefeningen over erfgoed, inventaris en kunstgeschiedenis. De twee wereldoorlogen waren beslissend voor de fotografische documentatie van oude glas-in-loodramen. Een groot aantal oude glas-in-loodramen werd tijdens de Eerste Wereldoorlog *in situ* gefotografeerd door de Duitsers. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden de oude glas-in-loodramen in depot gegeven en paneel per paneel gefotografeerd. Deze lastige en complexe taak werd grotendeels uitgevoerd door de Belgische Documentatiedienst van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, onder leiding van Paul Coremans die dit vol toewijding, efficiëntie en competentie deed. De fotografische documentatie van de oude glas-in-loodramen is een waardevol hulpmiddel om de evolutie te volgen van hun staat van bewaring. De glas-in-loodramen uit recentere periodes hebben echter niet dezelfde aandacht gekregen. Tijdens de realisatie van het *Fotorepertorium van het meubilair van de Belgische bedehuizen* werd er wel rekening mee gehouden, maar dit gebeurde niet systematisch en de selectie van de glas-in-loodramen die werden gefotografeerd werd vaak aan de onderzoeker overgelaten, zonder een van te voren vastgesteld programma. Het KIK vult de bestaande fotografische documentatie in de mate van het mogelijke aan.

Trefwoorden: fotografische inventaris; Belgische glas-in-loodramen; Paul Coremans; verwijdering van oude glas-in-loodramen.

EN:: The photographic inventory of stained-glass windows developed from the beginning of the 20th century, following the course of history and reflecting concerns about and the development of reflection on heritage, inventory and art history. The two world wars were decisive for the photographic documentation of old stained-glass windows. Many old stained-glass windows were photographed *in situ* by the Germans during World War I. During World War II, the old stained-glass windows deposited for safekeeping were photographed panel by panel. This delicate and complex task was carried out in large part by the Belgian Documentation Service of the Royal Museums of Art and History, under the direction of Paul Coremans. The photographic documentation of old stained-glass windows is a precious tool for following the evolution of their state of conservation. The stained-glass windows of more recent periods have not received the same attention. During the production of the *Photographic Repertoire of the Moveable Art Objects in Places of Worship in Belgium*, they were certainly taken into account, but not systematically, and the task of selecting which ones to photograph was often left to the appreciation of the prospector, with no pre-established programme. KIK-IRPA is seeking, as far as possible, to complete the existing photographic documentation.

Keywords: photographic inventory; Belgian stained glass; Paul Coremans; deposits of old stained glass.

Le cycle de l'histoire de Joseph du Musée des Beaux-Arts de Liège. Suite de modèles à l'usage de peintres-verriers

GAYLEN VANKAN

Gaylen Vankan est titulaire d'un master en histoire de l'art et archéologie obtenu en 2017 (ULiège), où il a défendu un mémoire consacré à l'art du rondel et ses modèles dans les anciens Pays-Bas et en Principauté de Liège au xvie siècle. Doctorant au service d'Histoire et Technologie des Arts plastiques (ULiège), il prépare actuellement, sous la direction de la Pr Dominique Allart et à la faveur d'une bourse d'aspirant FRS-FNRS, une thèse de doctorat consacrée à la circulation et à l'usage de l'image dans les anciens Pays-Bas au xvie siècle, une problématique envisagée à travers le cas emblématique de Jan Swart van Groningen.

Résumé – Samenvatting – Abstract

FR:: Au Musée des Beaux-Arts de Liège, est conservée une suite de dix-sept dessins dédiée à l'histoire du patriarche Joseph, formant un ensemble remarquable de modèles destinés à la production de médaillons de verre peint, communément appelés « rondels ». Naguère rapprochés de l'art de Lambert Lombard, ces dessins, copies d'après des originaux perdus, se signalent par d'étonnantes prises de libertés vis-à-vis des Écritures, parfois sources d'erreurs d'interprétation, et par un contraste saisissant entre tradition iconographique et innovation formelle. L'étude intericonique révèle, en effet, que l'auteur du cycle liégeois puisa à des sources variées et parfois longuement éprouvées pour élaborer ses compositions (dessins de Cornelis Anthonisz. et de Jan Swart van Groningen, *tondi* du Maître de la Vie de Joseph, etc.), accordant souvent la primauté au formel sur le textuel. En tant que modèles à l'usage de peintres-verriers, ce cycle vétérotestamentaire donna lieu à une intense production verrière ; l'on estime à plus de 250 le nombre de « rondels » exécutés d'après les dessins liégeois ou d'après des modèles apparentés, preuve du vif succès qu'il rencontra, du dernier tiers du *xvi*^e siècle aux premières décennies du *xvii*^e siècle.

Mots-clés : *xvi*^e siècle ; dessin ; intericonicité ; peinture sur verre ; processus créatif.

NL:: In het Museum voor Schone Kunsten van Luik wordt een reeks van zeventien tekeningen bewaard over de geschiedenis van de aartsvader Jozef. Deze tekeningen vormen een opvallend geheel van modellen voor de productie van gebrandschilderde médaillons, 'rondels' genaamd. Het zijn kopieën van verloren gegane originelen die gelijkenissen vertonen met de kunst van Lambert Lombard, en zich onderscheiden door een verbazingwekkende vrijheid ten opzichte van de Bijbel, vaak de bron van interpretatiefouten, en door een schril contrast tussen iconografische traditie en formele innovatie. Uit de intericonische studie blijkt immers dat de auteur van de Luikse cyclus gebruik maakte van verschillende en vaak lang beproefde bronnen om zijn composities samen te stellen (tekeningen van Cornelis Anthonisz en van Jan Swart van Groningen, *tondi* van de Meester van het Leven van Jozef, enz.), waarbij het formele vaak voorrang kreeg op het tekstuele. Deze cyclus met fragmenten uit het Oude Testament, die werden gebruikt als modellen door glasschilders, gaf aanleiding tot een grote glasproductie. Het aantal 'rondels' uitgevoerd volgens de Luikse tekeningen of verwante modellen wordt op meer dan 250 geschat, een bewijs van het grote succes ervan, van het laatste derde deel van de zestiende eeuw tot de eerste decennia van de zeventiende eeuw.

Trefwoorden: zestiende eeuw ; tekening ; intericoniciteit ; brandschildering ; creatief proces.

EN:: A series of seventeen drawings dedicated to the story of the patriarch Joseph is conserved at the Musée des Beaux-Arts in Liège, forming a remarkable set of models intended for the production of painted glass medallions, commonly known as "rondels". Formerly associated with the art of Lambert Lombard, these drawings, which are copies of lost originals, are distinguished by certain surprising freedoms vis-à-vis the scriptural accounts, at times sources of interpretation errors, and by a striking contrast between iconographic tradition and formal innovation. The inter-iconic study reveals that, in developing his compositions, the author of the Liège cycle drew on varied and sometimes long-tested sources (drawings by Cornelis Anthonisz and Jan Swart van Groningen, *tondi* of the Master of the Life of Joseph, etc.), frequently giving primacy to the formal over the textual. As models for glass painters, this Old Testament cycle provided a source for intense glass production. Proof of their popularity can be found in the fact that an estimated more than 250 "rondels" were executed on the basis of the Liège drawings or related models, from the last third of the 16th century to the first decades of the 17th century.

Keywords: 16th century ; drawing ; inter-iconicity ; glass painting ; creative process.

Onderzoek en restauratie van twaalf schilderijen met het leven van de heilige Rochus uit de Sint-Jacobskerk in Antwerpen (1517)

CHRISTINA CEULEMANS

Christina Ceulemans behaalde haar diploma van licentiaat in de Kunstgeschiedenis aan de KULeuven (1975). Zij was sinds 1977 als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het KIK binnen het departement Documentatie. Van 2011 tot 2017 was zij Algemeen Directeur ad interim van de instelling. Ze is lid van de raad van bestuur van de Belgische Academie voor Oudheidkunde van België, Open Kerken, het Corpus Vitrearum en lid van het Belgische Blauwe Schildcomité.

DOMINIQUE DENEFFE

Dominique Deneffe behaalde haar diploma van licentiaat in de Kunstgeschiedenis aan de KULeuven (1984). Vanaf 2003 is zij als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het KIK, waar zij eerst onderzoek deed in het kader van een project over pre-eyckiaanse schilderkunst. Nadien werkte zij in het Studiecetrum Vlaamse Primitieven onder meer voor het VERONA-project. Zij publiceerde over miniatuurschilderkunst, pre-eyckiaanse paneelschilderkunst en de rol van Paul Coremans in de conservatie/restauratie van het Lam Gods.

LIVIA DEPUYDT-ELBAUM

Livia Depuydt-Elbaum werd in 2010 benoemd tot wetenschappelijk medewerker aan het KIK, waar zij sinds 1998 het restauratieatelier voor schilderijen leidt. Zij behaalde haar diploma van conservator-restaurateur van schilderijen aan de ENSAV La Cambre (1988). Ze is gespecialiseerd in de restauratie van schilderijen van de veertiende tot de zeventiende eeuw. Zij was promotor en verantwoordelijke van diverse restauratieprojecten van geschilderde ensembles, waaronder de eerste fase van de conservatie-restauratiebehandeling van het Lam Gods.

PASCALE FRAITURE

Pascale Fraiture is sinds 2003 hoofd van het Laboratorium voor Dendrochronologie aan het KIK. Zij studeerde Archeologie en Kunstgeschiedenis aan de ULiège (1998). Aan dezelfde universiteit behaalde zij een doctoraat in de dendro-archeologie. Zij ontwikkelde haar expertise in dit domein via interdisciplinaire internationale onderzoeksprojecten. Zij was promotor van twee internationale conferenties: *Tree Rings, Art, Archaeology* (KIK-IRPA, 2010) en *From Carpentry to Joinery* (KIK-IRPA, 2013).

MARIE POSTEC

Marie Postec behaalde een master in de Kunstgeschiedenis en Museologie aan de École du Louvre te Parijs (1991) en een master in Conservatie-restauratie van schilderijen aan de ENSAV La Cambrel (1996). Sinds 2010 werkt zij als wetenschappelijk medewerker van het KIK aan de studien en conservatiecampagne van het Lam Gods. Ze doceert sinds 1999 oude picturale technieken aan het Institut National du Patrimoine (INP) te Parijs en aan de ENSAV La Cambre.

JANA SANYOVA

Jana Sanyova is een senior onderzoeker in de fysische scheikunde van schilderlagen; ze heeft meer dan 35 jaar ervaring, voornamelijk in het KIK (vanaf 1990), waar zij aan het hoofd staat van het Laboratorium voor polychromie. Zij behaalde het diploma van burgerlijk ingenieur (M.Sc.) in macromoleculaire scheikunde aan de Slovaakse Universiteit voor Technologie en haar doctoraat in de Toegepaste Wetenschappen aan de VUB. Momenteel coördineert ze het onderzoeksproject MetOx dat focust op het mechanisme van metaaloxalatenformaties in de vijftiende- en de zestiende-eeuwse olieschilderijen uit de Zuidelijke Nederlanden.

Résumé – Samenvatting – Abstract

FR :: À la suite de la campagne de conservation-restauration des peintures illustrant la *Vie de saint Roch* (1517) provenant de l'église Saint-Jacques d'Anvers, l'IRPA a mené une étude interdisciplinaire ayant livré de nouvelles données intéressantes. Les douze panneaux peuvent fonctionner en un polyptyque structuré en trois registres de quatre panneaux chacun. Il faut certes tenir compte des différences manifestes entre les panneaux du registre supérieur et ceux du registre inférieur. Les épisodes de la vie du saint sont représentés sur les panneaux intérieurs selon le texte d'un incunable de 1482-1488. Les figures aux revers témoignent de la dévotion aux saints antipesteux et aux saints patrons locaux. C'est probablement la Confrérie de Saint-Roch qui en fit la commande, sous l'impulsion ou non de la famille Imhoff de Nuremberg, du moins avec son soutien. Au début du XXe siècle, la série fut d'abord attribuée à Bernard van Orley, puis à Valentin et Everard van Orley. Récemment, on mentionna aussi le nom du peintre Hendrik van Wueluwe, doyen de la guilde de Saint-Luc et concepteur de l'autel de Saint-Roch, mais des éléments de comparaison manquent encore pour ce dernier. Des détails iconographiques permettent d'établir un lien avec le Maître de Saint Michel, issu de l'entourage de Van Orley, ainsi qu'avec les tapisseries de Notre-Dame du Sablon. L'église du Sablon apparaît d'ailleurs en évidence dans un des tableaux. Enfin, l'article démontre l'influence du protestantisme naissant, auquel les Van Orley se sont montrés sensibles.

Mots-clés : Everard van Orley ; iconographie (saint Roch) ; autel peint (1517) ; recherche interdisciplinaire ; conservation/restauration.

NL :: Naar aanleiding van de conservatie-restauratie van de schilderijen met het *Leven van de H. Rochus* (1517) uit de Sint-Jacobskerk te Antwerpen voerde het KIK een multidisciplinair onderzoek dat interessante nieuwe gegevens opleverde. De twaalf panelen kunnen als veelluik in drie registers van telkens vier panelen functioneren; wel moet rekening worden gehouden met afwijkingen tussen de panelen van de twee bovenste registers en die van het onderste register. De episodes van het heiligenleven worden op de binnenzijde voorgesteld volgens de tekst van een incunabel van 1482-1488. De figuren op de keerzijde getuigen van de devotie tot pestheiligen en lokale patroonheiligen. Waarschijnlijk gaf de Broederschap van de H. Rochus de opdracht om het werk te realiseren, al dan niet onder impuls en met de steun van de Nürnbergse familie Imhoff. In de vroege twintigste eeuw werd de reeks eerst toegeschreven aan Bernard van Orley, later aan Valentijn en Everaert van Orley. Recent werd ook schilder Hendrik van Wueluwe, deken van het Sint-Lucasilde en tevens bestuurder van het Rochusaltaar, genoemd, maar ook voor hem ontbreekt elk vergelijkingsmateriaal. Iconografische details leggen wel een link met de Meester van de H. Michaël uit de entourage van Van Orley, en met de wandtapijten van de O.-L.-Vrouw van de Zavel. Op één schilderij is de kerk van de Zavel zelfs prominent aanwezig. Ten slotte wordt de invloed aangetoond van het opkomende protestantisme waar de Van Orleys gevoelig voor waren.

Trefwoorden: Everaert van Orley, Iconografie (Rochus), Geschilderd retabel (1517), Multidisciplinair onderzoek, Conservatie/restauration.

EN :: Following the conservation-restoration of the paintings of the *Life of Saint Roch* (1517) from the Sint-Jacobskerk in Antwerp, KIK-IRPA conducted a multidisciplinary study that yielded interesting new data. The 12 panels can function as a polyptych in three registers of four panels each; but with due account taken of the differences between the panels of the two upper and those of the lower register. The episodes of the saints' life are depicted on the insides, based on the text of an incunable dating from 1482-1488. The figures on the reverse of the panels witness to a devotion to plague and local patron saints. It was probably the Brotherhood of St. Rochus that commissioned the work, possibly at the instigation and with the financial support of the Imhoff family from Nuremberg. In the early 20th century, the series was first attributed to Bernard van Orley, and later to Valentijn and Everaert van Orley. Recently, painter Hendrik van Wueluwe, dean of the Guild of Saint Luke and also warden of the Rochus altar, has been named as the possible painter, but in the absence of any material for comparison. Iconographic details do establish a link with the Master of St. Michael from Van Orley's entourage, and with the tapestries of Our Lady of the Sablon. In one painting the church of the Sablon is even prominently shown. Finally, the influence of the emerging Protestantism to which the Van Orleys were attracted is demonstrated.

Keywords: Everaert van Orley; iconography (Rochus); painted altarpiece (1517); multidisciplinary research; conservation/restoration.

Le retable des Féries de la collégiale Sainte-Waudru. Critique d'authenticité d'une œuvre monumentale de l'atelier des Borman

CHARLOTTE ROLAND

Après un parcours universitaire à Namur, Florence et Louvain-la-Neuve, Charlotte Roland est historienne de l'art et agrégée depuis 2019 (UCLouvain). Elle a présenté un mémoire dédié au retable des Féries de la collégiale Sainte-Waudru de Mons. Elle y développe une étude historique, matérielle, stylistique et iconographique de ce retable. Actuellement, elle poursuit des recherches sur la typologie micro-architecturale dans l'art sculpté des Borman en comparaison avec le retable des Féries.

Résumé – Samenvatting – Abstract

FR:: Le retable des Féries, daté du *xvi*^e siècle, a fait l'objet d'études menées par quelques spécialistes ces cinquante dernières années, sans pour autant fournir suffisamment d'informations quant à l'authenticité de cette œuvre partiellement restaurée entre 1897 et 1905-1906. À travers cet article, nous souhaitons mettre au service des chercheurs nos résultats issus d'une longue étude *in situ*, réalisée dans le cadre de notre mémoire de master en histoire de l'art. Ces recherches nous permettent aujourd'hui de différencier les parties et les matériaux d'origine de ceux des *xix*^e et *xx*^e siècles, de distinguer précisément la contribution des deux restaurateurs et de déceler quelques traces de polychromie. Nos constatations ont notamment été l'occasion d'émettre des hypothèses sur leur méthodologie de travail et de questionner leur tendance interventionniste, influencée par une recherche d'idéalisation de l'art gothique caractéristique de leur époque.

Mots-clés: Mons ; retable ; Borman ; Séraphin de Maertelaere ; Remi Rooms.

NL:: Het retabel des Féries, uit de zestiende eeuw, werd de afgelopen vijftig jaar door verschillende specialisten bestudeerd, maar gaf onvoldoende informatie over de authenticiteit van dit werk, dat gedeeltelijk werd gerestaureerd tussen 1897 en 1905-1906. Met dit artikel willen we de resultaten van ons lange onderzoek *in situ*, als onderdeel van onze masterproef kunstgeschiedenis, ter beschikking stellen van onderzoekers. Dankzij dit onderzoek kunnen we vandaag de originele delen en materialen onderscheiden van die uit de negentiende en twintigste eeuw, om de bijdrage van de twee restaurateurs te onderscheiden en sporen van polychromie te ontdekken. Onze bevindingen waren een gelegenheid om veronderstellingen over hun werkmethode te maken en hun interventionistische aanpak in vraag te stellen, die werd beïnvloed door een zoektocht naar de idealisering van de gotische kunst die kenmerkend was voor hun tijd.

Sleutelwoorden: Bergen; retabel; Borman; Séraphin De Maertelaere; Remi Rooms.

EN:: The Féries altarpiece, dated from the 16th century, has been studied by a handful of specialists over the past fifty years, without providing sufficient information as to the authenticity of this work, which was partially restored between 1897 and 1905-1906. With this article, we wish to make available to researchers the results our extensive study, undertaken *in situ*, done in the context of our MA dissertation in art history. This research allows us today to differentiate the original parts and materials from those of the 19th and 20th centuries, to distinguish precisely the contribution of the two restorers, and to detect some traces of polychromy. Our observations have served in particular to advance hypotheses concerning the latters' working methodology and to question their interventionist tendency, influenced by a search for an idealized Gothic art characteristic of their time.

Keywords: Mons; altarpiece; Borman; Séraphin de Maertelaere; Remi Rooms.